

ПЕРЕДУМОВИ ЕФЕКТИВНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

PRECONDITIONS FOR EFFECTIVE LAND USE OF AGRICULTURAL ENTERPRISES IN THE SYSTEM OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF UKRAINE

У статті розглянуто передумови ефективного землекористування аграрних підприємств у системі соціально-економічного розвитку України. Досліджено засоби розкриття значного потенціалу до підвищення рівня екологічності національних аграрних підприємств. Отримання статусу спеціальної сировинної зони через оптимізацію землекористування визначено першим кроком до організації органічного виробництва як соціально орієнтованого напрямку розвитку економіки.

Ключові слова: управління, ефективність, землекористування, розвиток, екологічність.

В статье рассмотрены предпосылки эффективного землепользования аграрных предприятий в системе социально-экономического развития Украины. Исследованы средства раскрытия значительного потенциала повышения уровня экологичности национальных аграрных предприятий.

Получение статуса специальной сырьевой зоны посредством оптимизации землепользования определено первым шагом к организации органического производства как социально ориентированного направления развития экономики.

Ключевые слова: управление, эффективность, землепользование, развитие, экологичность.

The article considers the prerequisites for effective land use of agricultural enterprises in the system of socio-economic development of Ukraine. Possible means to disclose the significant potential to improve the level of environmental friendliness of national agricultural enterprises are investigated. Obtaining the status of a special raw material zone through optimization of land use is determined by the first step towards organizing organic production as a socially-oriented direction of the national economic development.

Key words: management, efficiency, land use, development, environmental friendliness.

УДК 332.3:338.432

Маркіна І.А.

д. е. н., професор, завідувач кафедри менеджменту
Полтавська державна аграрна академія

Кобченко М.Ю.

аспірант
Полтавська державна аграрна академія

Постановка проблеми. Проблемою сучасного управління землекористуванням сільськогосподарських підприємств є використання переважно так званих перешкодних способів управління господарськими процесами у вигляді встановлення нормативів, жорстких правил користування. Недоліком такого підходу є те, що вони потребують постійної підтримки ревізійної діяльності для стримування природного супротиву економічних агентів. Таким чином, сучасний та ефективний метод управління ефективністю повинен ґрунтуватися на розробленні моделей природної підтримки необхідних соціально-економічних та екологічних пропорцій, тобто створенні передумов зацікавленості економічних агентів у самоініціативності до збереження природи земельних ресурсів, що актуалізує тему дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Як зазначено в законодавстві, землекористування – це визнані законом можливості використання земельної ділянки землекористувачем (власником або орендарем) та її корисних властивостей для провадження підприємницької та іншої діяльності шляхом [3] вільного господарювання (ст. 95); раціональної організації території (ст. ст. 181–186); захисту земель від процесів руйнування і забруднення (ст. ст. 205–206); використання загальнопоширених корисних копалин, що є на ділянці (ст. 95). При цьому сільськогосподарське значення в законодавстві України визначено як пріоритетне.

Звідси випливає, що ефективно землекористування – це форма та відповідні їй методи використання земель, що забезпечують оптимальні параметри екологічних та соціально-економічних функцій територій. Іншими словами, це ефективно використання земельних ділянок, під яким розуміється отримання максимальної користі з одиниці площі без порушення їх природної якості та суспільної цінності [1; 5; 6]. Тому забезпечення ефективного землекористування означає землекористування, яке не погіршує кількісних характеристик земель.

Забезпечити ефективно землекористування – це організувати таке використання земель, за якого зберігаються площі сільськогосподарських угідь, не допускається зниження їх родючості, забезпечується належне використання земель, тобто землекористування, відповідно до вимог законодавства, здійснюється як компактна забудова, що не викликає погіршення стану інших природних об'єктів, забезпечує цільове та своєчасне використання земель, що найкращим чином відповідає природно-кліматичним та географічним властивостям конкретних земельних ділянок [8; 10]. Сучасний механізм землекористування базується на системі технологій, методів, технік поводження із землею. В сільському господарстві їх систематизація втілюється у системі землеробства.

Система землеробства – це система землекористування, що є комплексом взаємозв'язаних

агротехнічних, меліоративних та організаційних заходів, що характеризуються інтенсивністю використання землі, способів відновлення та підвищення родючості ґрунту з метою отримання високих та стійких врожаїв сільськогосподарських культур, як наслідок, високого прибутку. Сучасні інтенсивні системи землеробства спрямовані на ефективне використання землі та інших ресурсів з метою одержання у конкретних природних та економічних умовах максимальної кількості сільськогосподарської продукції найвищої якості з найменшими затратами. Спрямовані вони також на боротьбу з посухою, ерозією ґрунтів, забезпечення екологічної безпеки та охорони навколишнього середовища.

Багато країн, а саме найбільш економічно і технічно розвинених, вже впродовж багатьох десятиліть йдуть шляхом біологізації та екологізації землеробства. В минулі роки Україна була відмежована від світових тенденцій в таких питаннях через ідеологізацією власних досягнень, директивність виконання агрорекомендацій, низькі ціни на енергоносії. Це сприяло застосуванню високозатратних і низькоефективних технологій в час, коли економіка ще вважалася міцною [4].

Аграрний сектор економіки, базовою складовою якого є сільське господарство, засноване на сталому ефективному землекористуванні, формує продовольчу, у визначених межах економічну, екологічну та енергетичну безпеку, забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей національної економіки та створення соціально-економічних умов сільського розвитку.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження передумов ефективного землекористування аграрних підприємств у системі соціально-економічного розвитку України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передумовою сталого ефективного землекористування в системі аграрного виробництва є наявність та раціональний розподіл земельного фонду. Земельний фонд України становить 60,35 млн. га. В Україні склався надзвичайно високий рівень освоєння життєвого простору, адже до господарського використання залучено біля 65% її території, де тільки 21,3 млн. га (35,3%) екологічно стабілізуючих угідь. Оцінка розподілу земельних ресурсів України за їх господарським використанням станом на 1 січня 2016 року свідчить про те, що найбільша питома вага належить сільському господарству (69,8%), друге місце посідає лісове господарство (14,7%), третє – охорона навколишнього природного середовища (4,8%), а інші невикористанні землі займають 5,4%. Порівняно з 2015 роком відбулося збільшення земель житлової та іншої забудови на 53,2 тис. га. Найбільш цінні землі в Україні – це сільськогосподарські угіддя, які займають досить велику частку загальної

площі країни. Наша держава має один з найвищих у світі показників забезпеченості сільськогосподарськими угіддями та ріллею на душу населення. У складі земельних угідь України станом на 1 січня 2016 року сільськогосподарські угіддя займають 42,7 млн. га (70,8% усієї площі). Найбільшу питому вагу в структурі сільськогосподарських угідь мають орні землі, які займають 53,9%, перелоги займають 0,4%, багаторічні насадження – 1,5%, сіножаті – 4,0%, а пасовища – 9,0%. Такий розподіл земельних угідь характеризує високу розораність і сільськогосподарське освоєння території України.

Ефективне землекористування, особливо сільськогосподарське, є досить складним поняттям, яке об'єднує значну кількість складових, систем, факторів тощо, але в простому розумінні являє собою здатність прибутковим чином інвестувати корисні якості земельних ресурсів у процес виробництва для досягнення поставлених цілей в необхідному масштабі.

Новий період євроінтеграційних відносин характеризується активним розвитком зовнішньоекономічної діяльності, а особливо у сфері експорту сільськогосподарської продукції. Щорічні рекордні обсяги реалізації зернових свідчать про наміри України повернути статус світової аграрної країни. Виробництво основних видів продукції сільського господарства на одну особу в Україні та у світі у 2012–2015 роках наведено в табл. 1.

Як свідчать дані табл. 1, виробництво усіх основних видів продукції сільського господарства на одну особу в Україні значно перевищує середньосвітові показники. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 року № 1437-р схвалено Концепцію Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, в якій зазначається, що АПК створює близько 12% валової доданої вартості держави, є одним з основних бюджетоформуючих секторів національної економіки, частка якого у зведеному бюджеті України за останні роки становить в середньому 12%, а у товарній структурі експорту – понад третини. Тому перед системою вітчизняного сільськогосподарського землекористування постає завдання створення гідної конкурентоздатності світовій пропозиції сільськогосподарській продукції як кількісно, так і якісно.

Практично всі основні країни-експортери за два десятиліття збільшили врожайність пшениці. Можливо, тільки Євросоюз зменшив цей показник в останні два роки на тлі дворічних кліматичних проблем, які відобразилися не тільки на врожайності, але й на якості зерна.

Але, незважаючи ні на що, ЄС залишається лідером з урожайності. Наприкінці ХХ століття США були другими в рейтингу врожайності пшениці, а на початку 2010-х років вже поступилися Україні та Канаді, яка збільшила врожайність на

30% за двадцять років. Темпи приросту врожайності пшениці в Росії також вражають, а саме на 41% від середнього значення з 1996 по 2000 роки. Але в обсязі зерна з гектара Росія піднялася з останнього на передостаннє місце, обігнавши тільки Австралію, яка за 20 років наростила врожайність лише на 1% (рис. 1).

У 2017/2018 МР виробництво зернових зменшилося на 4,8 млн. т до 61,28 млн. т порівняно з минулим роком. Основною причиною скорочення виробництва зернових культур стала несприятлива погода в період наливання зерна. Найбільше скорочення торкнулося ячменю та кукурудзи. Незважаючи на скорочення валового виробництва, обсяг експорту у 2017/18 МР очікується на рівні 41 млн. т, що тільки на 2,8 млн. т поступається

минулорічному показнику. Рівень кінцевих запасів очікується в межах 23% до внутрішнього розподілу зернових культур. До позитивних факторів слід віднести збільшення частки продовольчої пшениці в загальному обсязі виробництва, що відбилося на якості українського експорту. Співвідношення продовольчої та фуражної пшениці в структурі українського експорту у 2016–2017 роках склало 49–51% проти 43–57% роком раніше (рис. 2).

Виробництво пшениці у 2017/2018 МР склало 26,1 млн. т, що на 67 тис. т більше за обсяг попереднього року. Ріст виробництва пов'язаний зі сприятливими погодними умовами в період вегетації пшениці. Прогнози експорту пшениці у 2017/2018 МР є досить амбітними та оцінюються на рівні 18 млн. т, що на 0,5 млн. т більше, ніж

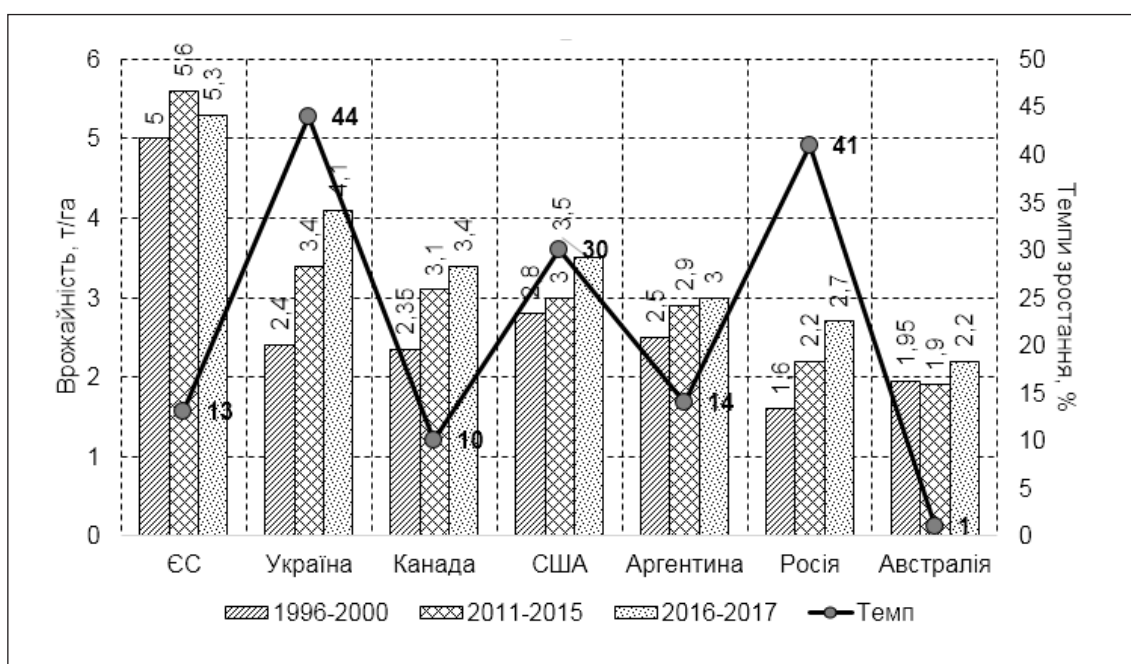

Рис. 1. Динаміка середньої врожайності зернових найбільших експортерів світу

Таблиця 1

Виробництво основних видів продукції сільського господарства на одну особу в Україні, кг

Показники	Зернові та зернобобові	Картопля	Овочі та баштанні культури	М'ясо (у забійній вазі)	Молоко	Яйця, (шт.)
2012 рік						
Україна	1 014,0	510,0	237,0	49,0	250,0	419,0
Весь світ	373,0	52,0	156,0	43,0	106,0	178,0
2013 рік						
Україна	1 386,0	489,0	217,0	52,5	252,8	431,0
Весь світ	338,0	45,6	136,8	65,3	106,9	133,0
2014 рік						
Україна	1 489,0	551,0	240,6	77,5	259,4	457,0
Весь світ	332,0	44,7	134,2	64,6	103,3	134,0
2015 рік						
Україна	1 400,0	485,0	214,5	54,0	247,4	391,0
Весь світ	352,0	44,6	215,4	44,6	112,3	100,0

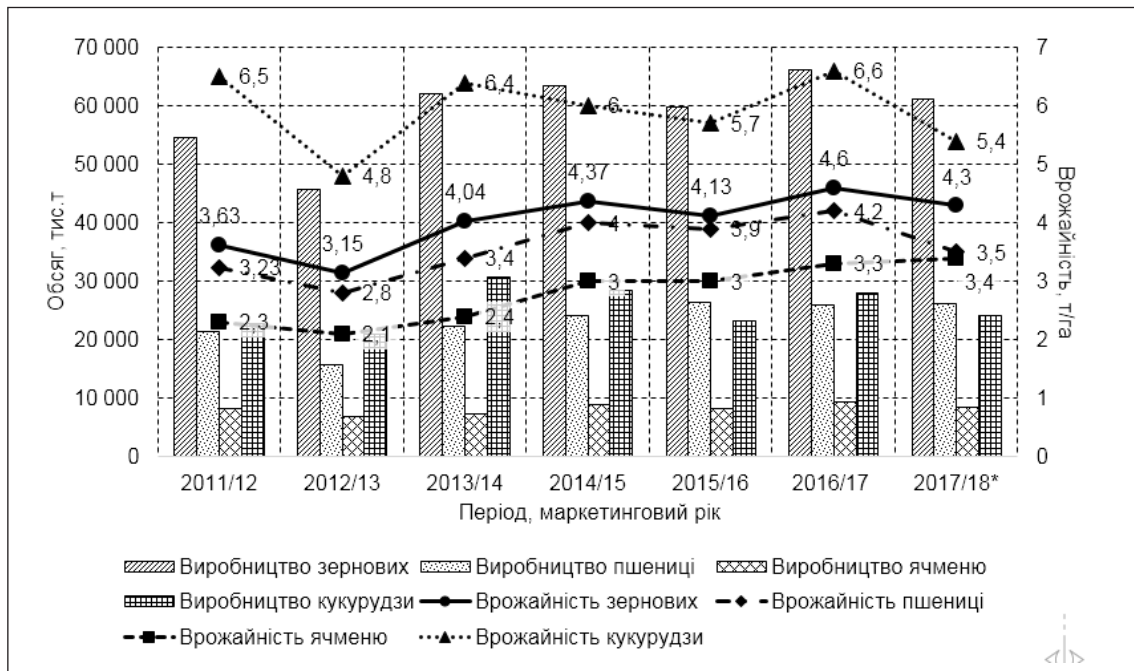

Рис. 2. Динаміка виробництва та врожайності основних зернових культур в Україні у 2011–2017 роках

минулого року. Виробництво ячменю в Україні у 2017/2018 МР склало 8,52 млн. т, що на 12% менше, ніж у минулому маркетинговому році. Експортний потенціал цієї зернової культури оцінюється у 4,3 млн. т, що значно поступається показнику минулого року у 5,3 млн. т. Валове виробництво кукурудзи у 2017/2018 МР склало 24,11 млн. т, що на 3,9 млн. т менше, ніж у попередньому маркетинговому році. Внаслідок скорочення валового виробництва переглянуті також прогнози експорту цієї зернової культури в бік зменшення до 18 млн. т порівняно з 20,37 млн. т у 2016/2017 МР.

Очевидно, що головним завданням сільськогосподарських землекористувачів є не тільки забезпечення продовольчої безпеки, але й виконання умов підтримки економічної безпеки агробізнесу. Тому важливим показником, що характеризує ефективність землекористування, є рентабельність сільськогосподарської діяльності (рис. 3).

Рентабельність пшениці в Україні досить висока порівняно з основними країнами-виробниками цієї культури, однак все ж таки для українського фермера позначка у 31,7% не є найвищим, що можна отримати. Рентабельність ячменю завдяки високій врожайності минулого року та цього року демонструватиме ріст. У 2016/17 маркетинговому році цей показник склав 25,4%.

Рентабельність кукурудзи є високою, оскільки за результатом 2016 року рівень рентабельності склав 45,7%. Загальна топологія графіку рентабельності зернових свідчить про істотну залежність результативності сільськогосподарських зем-

лекористувачів від сприятливості погодних умов, хоча динамічне зростання виробничих витрат свідчить про прогресивні технологічні зміни в агропідприємствах, зайнятих рослинництвом. Умови діяльності на світовому ринку сільськогосподарської продукції з великою кількістю конкурентів ускладнюють можливості розвитку цінової конкурентоспроможності, тому основним важелем формування ефективної діяльності стає управління витратами під час формуванні собівартості продукції. Собівартість виробництва пшениці у 2016 році демонструвала тенденцію до росту. За останні 5 років собівартість виробництва пшениці зросла вдвічі. Собівартість виробництва ячменю у 2016 році, як і решти зернових, демонструє тенденцію до росту, що пов'язане з ринковими факторами, наприклад збільшенням вартості виробничих ресурсів. Собівартість виробництва кукурудзи у 2016 році склала 197,5 грн./ц, що на 12% вище, ніж попереднього року.

Динаміка зростання основних зернових в Україні істотна, але не настільки вражаюча, як зростання олійних. Олійні культури в Україні поступово набувають популярності, проте структура посівних площ щороку змінюється залежно від рентабельності їх виробництва та погодних умов, які, безумовно, впливають на обсяги збору.

У 2017/2018 маркетинговому році спостерігаємо зниження валового виробництва олійних культур на 1,84 млн. т порівняно з минулим роком. Основними причинами скорочення виробництва технічних культур стало зменшення посівних площ під соняшник та, відповідно, зменшення виробни-

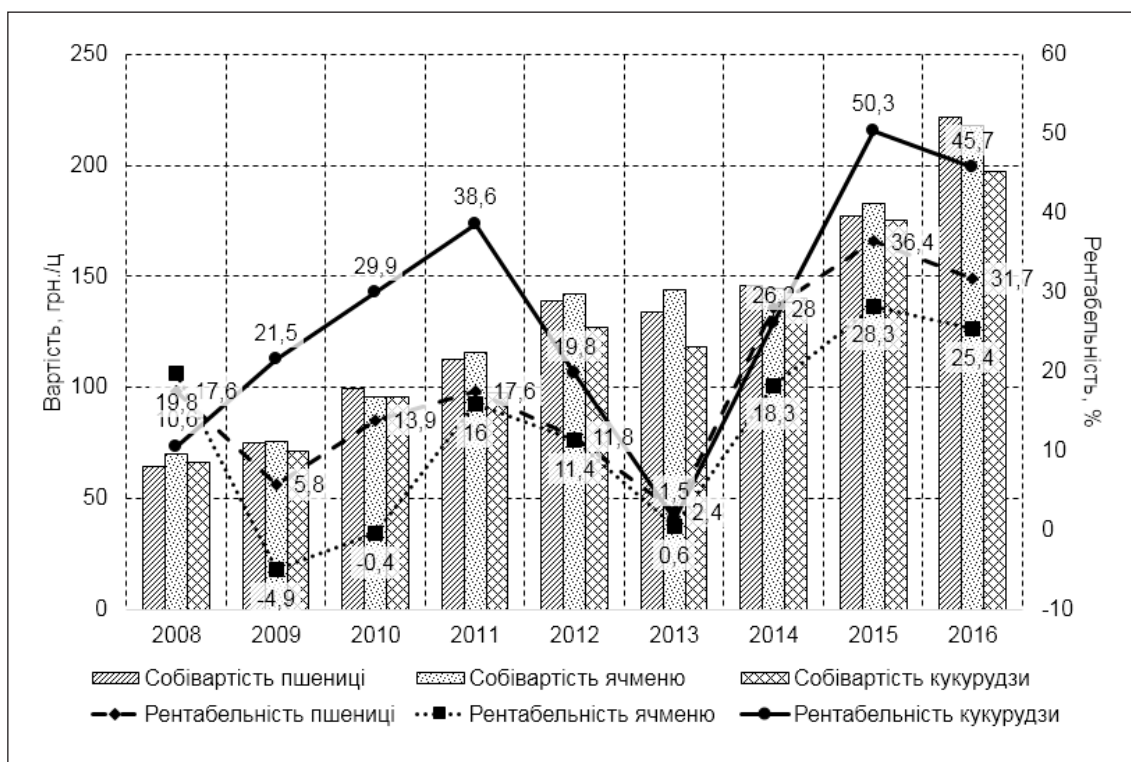

Рис. 3. Собівартість та рентабельність виробництва основних зернових культур в Україні у 2008–2016 роках

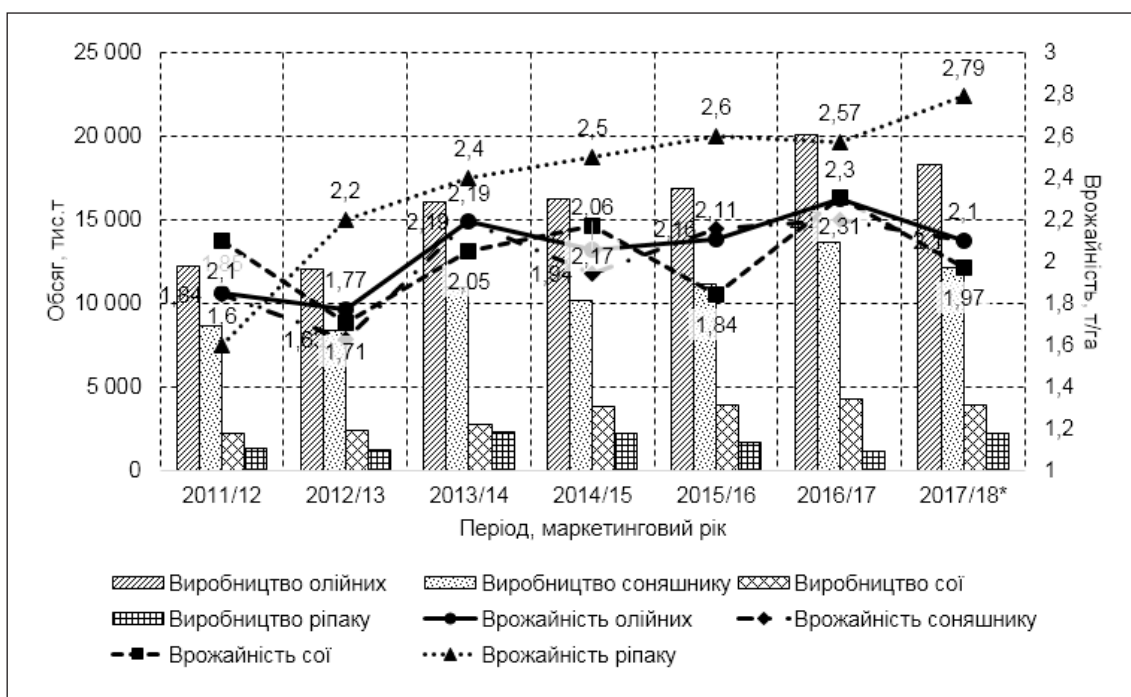

Рис. 4. Динаміка виробництва та врожайності основних олійних культур в Україні у 2011–2017 роках

цтва олійної, а також зниження урожайності соєвих бобів, що стало ключовою причиною скорочення виробництва сої у 2017 році (рис. 4).

Валове виробництво соняшнику у 2017 маркетинговому році склало 12,17 млн. т, що на

1,45 млн. т менше за показник минулого року. Передумовами цього є зниження посівних площ та очікуване зниження врожайності соняшнику до рівня 2,1 т/га через несприятливі погодні умови. У 2017/2018 маркетинговому році виробництво

соевих бобів в Україні склало 3,89 млн. т, що поступається минулорічному показнику. Ключовим фактором зниження виробництва сої є падіння урожайності культури. Нагадаємо про те, що весна у 2017 році була прохолодною, що відобразилось на олійній культурі: практично на всій території України спостерігалася затримка росту рослин приблизно на 2 тижні, що, зрештою, привело до падіння рівня врожайності. У 2017/2018 маркетинговому році валове виробництво ріпаку склало 2,19 млн. т за середньої врожайності у 2,79 т/га. Вирощування ріпаку в Україні нині орієнтоване на ринок ЄС та експортується в перші місяці після збирання. Виробництво ріпаку в Україні коливається з року в рік, що пов'язане з рівнем рентабельності, собівартістю виробництва та погодними умовами.

Щодо рентабельності олійних, то більша частина виробників звертає увагу на таку культуру, як соняшник, адже його рентабельність протягом останніх років була високою, а за результатом 2016 року склала 61,9%. Рентабельність сої минулого маркетингового року (2016/17) зросла та сягнула позначки у 51,8%, що є однією з причин того, чому посівні площі під урожай 2017/18 МР залишились майже без змін. Рівень рентабельності ріпаку у 2016 році, незважаючи на значні втрати, склав 45%, що еквівалентний показнику 2015 року (рис. 5).

Такі значні показники рентабельності стали результатом відповідної цінової ситуації та формування собівартості продукції. Собівартість виробництва соняшнику у 2016 році склала 448,3 грн./ц.

Вартість вирощування з року в рік росте, однак попит на зовнішньому ринку та пізнаваність українського бренда соняшникової олії також збільшується, тому ця культура користується попитом серед сільськогосподарських підприємств. Собівартість виробництва сої за результатами 2016 року не зазнала суттєвих змін порівняно з 2015 роком, склавши 507,8 грн./ц. Собівартість виробництва ріпаку у 2016 році склала 547 грн./ц, що є досить високим показником, оскільки спостерігалася суттєва втрата врожаю.

Отримані результати та прогнози розвитку сільськогосподарського виробництва дають змогу вважати перспективу збільшення конкурентоспроможності експортного потенціалу аграрного сектору життєздатною. Проте ці наміри потребують врахування потенційних наслідків у землекористуванні.

Розподіл земельних ресурсів за їх господарським використанням не має достатньої економічної та екологічної обґрунтованості. Зокрема, структура землекористування й екологічна незбалансованість земельного фонду за роки незалежності суттєво не змінилися. Так, оцінка екологічної стабільності землекористування в межах регіонів України шляхом розрахунку коефіцієнта екологічної стабільності свідчить про те, що екологічна стабільність землекористування на території України все ще належить до стабільно нестійкої (К. ек. ст. становить 0,40). В межах регіонів України цей показник коливається від 0,71 в Закарпатській області до 0,27 в Запорізькій та Кіровоградських областях.

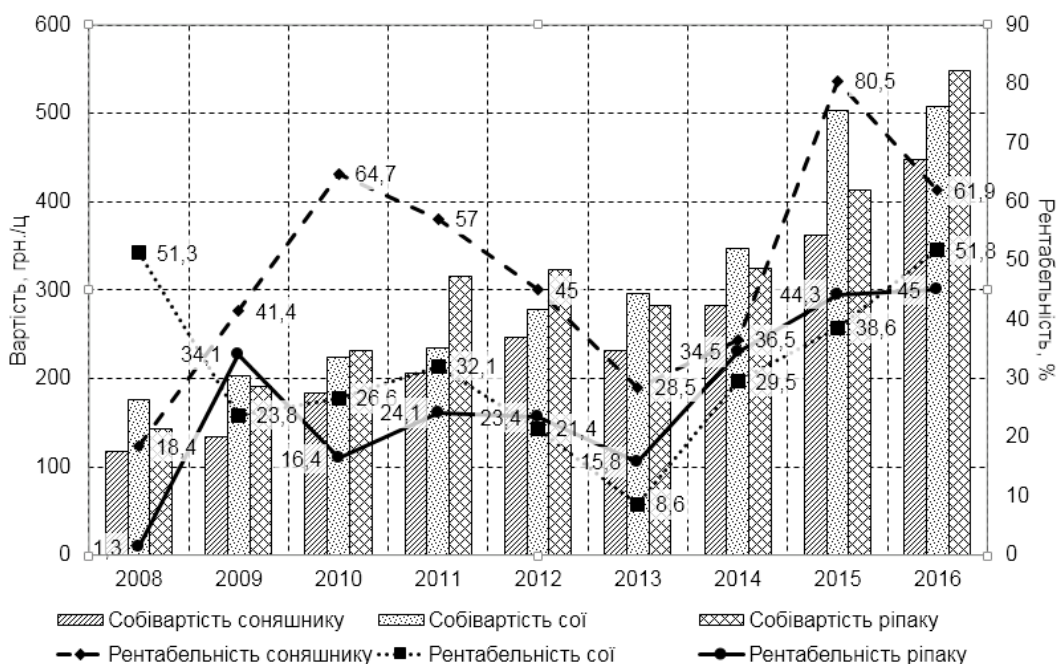

Рис. 5. Собівартість та рентабельність виробництва основних олійних культур в Україні у 2008–2016 роках

Крім того, тільки одна область є екологічно стабільною (Закарпатська обл.), а 6 перебувають у межі середньої стабільності (Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Чернівецька). Всі інші території області є стабільно нестійкими та екологічно нестабільними [7].

Коефіцієнт антропогенного навантаження (К. а. н.) характеризує ступінь впливу діяльності людини на стан довкілля, зокрема земельні ресурси. Наявний високий ступінь антропогенного навантаження на земельні ресурси мають забудовані землі, промисловість, транспорт; значний ступінь навантаження мають рілля, багаторічні насадження; середній ступінь антропогенного навантаження мають природні кормові угіддя (сінокоси, пасовища), залужені балки; незначний – лісо-смуги, чагарники, ліси, болота, під водою; низький – мікрозаповідники. Так, загалом по країні антропогенне навантаження складає 3 та 4 бали і характеризується середнім та значним ступенем навантаження. Такий стан обумовлений високою розораністю території України.

Офіційну статистику обліку підприємств, тобто виробників сировини зі статусом спеціальних сировинних зон, надає Міністерство аграрної політики та продовольства України, що відображено у відповідних реєстрах як на рівні області, так і на рівні держави. Згідно з даними реєстру спеціальних сировинних зон станом на 2013 рік [2; 7] статус отримали землі України загальною площею 222,6 тис. га, на яких здійснювали діяльність 77 сільськогосподарських підприємств різних форм власності. Найбільша кількість їх зосереджена в Полтавській, Вінницькій, Дніпропетровській та Київській областях. Лише по одному суб'єкту господарської діяльності, що мають відповідний статус, перебуває в Херсонській, Рівненській та Хмельницькій областях. Середній розмір підприємства зі статусом спеціальних сировинних зон у 2013 році складає 2 890,9 га, що майже на 30% більше, ніж мають підприємства, що здійснюють виробництво органічної продукції (сировини) [9].

Одним з ефективних шляхів зниження негативних впливів аграрного виробництва є надання відповідним територіям статусу спеціальних сировинних зон, що може стати певною гарантією постійного контролю за станом навколишнього природного середовища загалом та земельних ресурсів зокрема, а також використання безпечних технологій у процесі виробництва.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, як підвищення рівня екологізації

землеробства, так і перехід на органічне виробництво є терміновими завданнями, що потребують розв'язання. Незважаючи на окремі негативні тенденції, Україна має значний потенціал до підвищення рівня екологічності підприємств. Отже, перехід від підприємств, які мають статус спеціальної сировинної зони, до операторів органічного ринку є останнім етапом досягнення найвищого ступеня екологічності аграрного підприємства. З іншого боку, якщо розглядати організацію органічного виробництва, то наявність отримання статусу спеціальної сировинної зони через оптимізацію землекористування є першим кроком до впровадження жорстких органічних стандартів, оскільки скорочується кількість етапів для переходу щодо підприємств з традиційними методами господарства.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Грабак Н.Х. Екологічний напрям у землеробстві та його перспектива. Екологія. 2011. Вип. 140. Т. 152. С. 20–25.
2. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21 грудня 2010 року № 2818-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2818-17/page>.
3. Земельний кодекс України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.
4. Косолап М.П., Кротінов О.П. Система землеробства No-Till. Київ: Логос, 2011. 372 с.
5. Манько Ю.П. Ефективність екологічного землеробства в лісостепу України. Посібник українського хлібороба. Київ, 2009. С. 263–266.
6. Антонець С.С., Антонець А.С., Писаренко В.М. та ін. Органічне землеробство: з досвіду ПП «Агро-екологія» Шишацького району Полтавської області. Практичні рекомендації. Полтава: ПДАА, 2010. 200 с.
7. Реєстр спеціальних сировинних зон станом на 24 січня 2013 року / Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: <http://minagro.gov.ua/node/4025>.
8. Тарасова В.В. Екологічність агровиробництва в Україні. Вісник Житомирського національного агроекологічного університету. 2011. Т. 1. № 1 (28). С. 189–196.
9. Фурдичко О.І. Розвиток спеціальних сировинних зон та виробництво продуктів дитячого харчування вітчизняними виробниками – національний пріоритет. Екологічно чисте виробництво – основа підвищення якості продукції на товарних ринках України. Київ, 2013. С. 144–155.
10. Чайка Т.О., Бікбаєв І.М. Економічна ефективність органічного землеробства. Дім, сад, город. 2014. № 8. С. 22–23.